

IV

MIROŚLAW J. LESZKA*

Obraz cara Samuela w źródłach bizantyńskich (koniec X–XII w.)

Samuel, władca Bułgarii z przełomu X i XI w. to postać niewątpliwie znacząca w dziejach swojego kraju, jak i odciskająca wyraźne piętno na jego relacjach z cesarstwem bizantyńskim. To on rzucił wyzwanie Bizantyńczykom, którzy w 971 r. zajęli znaczną część Bułgarii i mieli w swoich zamiarach całkowitą jej likwidację. Przez kilka dekad najpierw odzyskiwał z ich rąk bułgarskie tereny, a potem z wielką determinacją bronił swojego stanu posiadania¹. Dopiero w kil-

* Prof. dr hab. Mirosław J. Leszka (ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2643-4520>), Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Bizancjum, miroslaw.leszka@uni.lodz.pl

¹ Na temat Samuela i jego epoki literatura jest bardzo bogata. Pozwolę sobie w tym miejscu zacytować kilka najnowszych publikacji, w których Czytelnik znajdzie odwołania

ka lat po jego śmierci bułgarskie państwo przeszło pod panowanie cesarstwa, co zapoczątkowało blisko stusiedemdziesięcioletni okres jego niebytu – bizantyńskiej niewoli.

Celem tego tekstu jest ukazanie sposobu, w jaki autorzy bizantyńscy przedstawiali Samuela i określenie, jaki był ich stosunek do bułgarskiego władcy². Korpus źródeł, który znalazł się w obrębie mojego zainteresowania, pochodzi z okresu od schyłku X w. (Leon Diakon) po wiek XII, a więc – od czasów współczesnych Samuelowi po kres niewoli bizantyńskiej. Jeśli chodzi o charakter źródeł, to przeważają wśród nich dzieła historiograficzne. Tę grupę rozpoczyna *Historia* Leona Diakona³, w której, co prawda, Samuel nie jest bezpośrednio wzmiankowany, ale jednak znajdują się w niej informacje o wydarzeniach, w których uczestniczył. Dalej należy wymienić: *Zarys historii* Jana Skylitza⁴,

do starszych opracowań: S. Pirivatrić, *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd 1997; P.M. Strässle, *Krieg und Kriegsführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileios II. Gegen die Bulgaren (976–1019)*, Köln 2006; Г.Н. Николов, *Българският цар Самуил*, София 2014; П. Павлов, *Векът на цар Самуил*, София 2014; *Европейският югоизток през втората половина на X–началото на XI век. История и култура*, ed. В. Гюзелев, Г.Н. Николов, София 2015; *Хиляда години от битката при Беласица и от смъртта на цар Самуил (1014–2014)*, ed. В. Гюзелев, Г.Н. Николов, София 2015; Т. Томов, *Ключ 1014*, София 2015; М.Р. Рапов, *The Blinded State. Historiographic Debates about Samuel Cometopoulos and His State (10th–11th)*, Leiden–Boston 2019.

² Na temat kwestii ukazywania Samuela w źródłach bizantyńskich pisał ostatnio: П. Ангелов, *Цар Самуил в представите на византийците*, [in:] *Европейският...*, s. 258–265; cf. D. Gajevski, *Byzantine Politics of “Sword and Letter” – the Case of Samuel*, Ист 48.1, 2013, s. 71.

³ Na temat życia i twórczości Leona Diakona: С.А. Иванов, *Полемическая направленность “Истории” Леона Диакона*, ВВр 43, 1982, s. 74–80; О. Југевич, *Historia literatury bizantyńskiej*, Wrocław 1982, s. 181–182; М.Я. Сюзюмов, *Лев Диакон и его время*, [in:] *Лев Диакон, История*, перев. М.М. Копыленко, ed. М.Я. Сюзюмов, С.А. Иванов, Москва 1988, s. 137–165; *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed., transl., A-M. Talbot, D.F. Sullivan, with assistance G.T. Dennis, S. McGrath, Washington 2006, s. 9–52; A. Kazhdan, *History of Byzantine Literature (850–1000)*, ed. Ch. Angelidi, Athens 2006, s. 278–286.

⁴ Jan Skylitzes, s. 330sq. Na temat Jana Skylitza i jego dzieła: H. Thurn, *Ioannes Skylitzes, Autor und Werk*, [in:] *ibidem*, s. VII–LVI; W. Seibt, *Johannes Skylitzes: Zur Person des Chronisten*, JÖB 25, 1976, s. 81–85; J. Bonarek, *Romajowie i obcy w Kronice Jana Skylitza. Identyfikacja etniczna Bizantyńczyków i ich stosunek do obcych w świetle Kroniki Jana Skylitza*, Toruń 2003, s. 15–24; C. Holmes, *The Rhetorical Structure of Skylitzes’ Synopsis Historion*, [in:] *Rhetoric in Byzantium*, ed. E. Jeffreys, Aldershot 2003, s. 187–199; J.-C. Cheynet, *John Skylitzes, the Author and His Family*, [in:] *John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History, 811–1057*, transl. J. Wortley, Cambridge 2010, s. IX–XI; B. Flusin, *Re-writing History: John Skylitzes’ Synopsis Historion*, [in:] *John Skylitzes, A Synopsis...*, s. XII–XXXIII; A. Kotłowska, *Jan Skylitzes*, [in:] *Testimonia*, t. VI, s. 106–109.

Chronografię Michała Psellosa⁵, *Historię* Michała Attaleiatesa⁶, *Kontynuację Jerzego Mnicha*⁷, *Materiały historyczne* Nicefora Bryenniosa⁸, *Aleksjadę* Anny Komneny⁹, *Skrót historii* Jana Zonaras¹⁰ i *Księgę historii* Michała Glykasa¹¹. Wśród wspomnianych wyżej dzieł najszersza relacja na temat Samuela znajduje się w *Skrócie historii* Jana Skylitza.

Na temat obrazu Samuela w tym źródle: J. B o n a r e k, *Romajowie...*, s. 149–156. Z dziełem Jana wiążą się głosy, dotyczące historii Bułgarii, które wyszły spod pióra Michała, biskupa Dewola. Znajdują się one w odpisie kroniki Skylitza oznaczonym przez Thurna jako MS U. Powstały w początkach XII w. Na ich temat cf. J. F e r l u g a, *John Scylitzes and Michael of Devol*, [in:] i d e m, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976, s. 337–344; A. С ъ б о т и н о в, *България при цар Самуил и неговите наследници (976–1018 г.)*, t. I, *Извори и литература (опит за обобщение)*, София 2008, s. 497–537.

Dysponujemy również kontynuacją Janowego *Zarysu historii* (*Kontynuacja Jana Skylitza*). Dzieło to obejmuje wydarzenia z lat 1057–1079. Dość powszechnie sądzi się obecnie, że wyszło ono spod pióra samego Jana Skylitza, a nie jakiegoś innego autora.

⁵ Michał Psellos. Na temat Michała Psellosa i jego dzieła: L. N e v i l l e, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018, s. 137–146 (tam dalsza literatura).

⁶ Michał Attaleiates. Na temat tego dzieła: A. С ъ б о т и н о в, *България...*, s. 477–480; D. K r a l l i s, *Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in Eleventh-Century Byzantium*, Tempe 2012.

⁷ *Kontynuacja Jerzego Mnicha*.

⁸ Nicefor Bryennios. Na temat Nicefora Bryenniosa ostatnio pisała Leonora Neville, *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium: The Material for History of Nikephoros Bryennios*, Cambridge 2012.

⁹ Anna Komnena. O Annie i jej *Aleksjademie* powstała bogata literatura. Tu cytuję jedynie kilka nowszych pozycji: *Anna Komnene and Her Times*, ed. Th. G o u m a - P e t e r s o n, New York 2000; P. B u c k l e y, *The Alexiad of Anna Komnene: Artistic Strategy in the Making of a Myth*, Cambridge 2014; L. N e v i l l e, *Anna Komnene: The Life and Work of a Medieval Historian*, Oxford 2016.

¹⁰ Jan Zonaras. Dzieło obejmuje czasy od powstania świata do 1118 r. Napisane zostało niedługo po tym roku. Na temat Zonaras i jego dzieła, patrz m.in.: I. G r i g o r i a d i s, *Linguistic and Literary Studies in the Epitome Historion of John Zonaras*, Thessaloniki 1998; i d e m, *A Study of the Prooimion of Zonaras' Chronicle in Relation to Other 12th-Century Prooimia*, BZ 91, 1998, s. 327–341; T. M. B a n c h i c h, *Introduction*, [in:] *The History of Zonaras from Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, transl. i d e m, E. N. L a n e, New York 2009, s. 1–19; Ch. M a l l a n, *The Historian John Zonaras: Some Observations on His Sources and Methods*, [in:] *Les historiens grecs et romains: entre sources et modèles*, ed. O. D e v i l l e r s, B. S e b a s t i a n i, Bordeaux 2018, s. 353–366.

¹¹ Michał Glykas. Dzieło Glykasa obejmuje, podobnie jak praca Zonaras, czasy od powstania świata po 1118 r. O Glykasie i jego tekście, patrz m.in.: H. E i d e n e i e r, *Zur Sprache des Michael Glykas*, BZ 61, 1968, s. 5–9; Y. P a p a d o g i a n n a k i s, *Michael Glykas and the Afterlife in Twelfth-century Byzantium*, [in:] *The Church, the Afterlife and the Fate of the Soul*, eds. P. C l a r k e, T. C l a y d o n, Woodbridge 2009, s. 130–142; L. N e v i l l e, *Guide...*, s. 205–209.

Spośród tekstów o innym niż historiograficzny charakterze należy wskazać tzw. *Strategikon* Kekaumena, dzieło przynależące do tzw. literatury mądrościowej. Powstało zapewne między 1075 a 1078 r.¹² Odniesienia do Samuela znajdują się również w twórczości poetyckiej Jana Geometresa (o tyle istotnej, że autor był mu współczesny)¹³, w *Mowie pochwalnej Focjusza Tesalskiego* nieznanego autora (pocz. XI w.)¹⁴, *Żywocie Nikona Metanoity* (napisanym w XII w.)¹⁵. Samuel pojawia się też w akcie prawnym – II sygillionie Bazylego II¹⁶.

1. Władca

Jan Skylitzes¹⁷ i opierający się na nim Jan Zonaras¹⁸ przedstawiają drogę Samuela do władzy. Informują o tym, że po śmierci Jana Tzymiskesa dwaj synowie cara Piotra, którzy byli jego legalnymi następcami¹⁹, zostali wyeliminowani z możliwości pokierowania buntem przeciw Bizantyńczykom. Borys zginął – zresztą, z ręki Bułgara²⁰ – starając się dotrzeć do zbuntowanych współplemion-

¹² К е к а у м е н. О Кekaumenie i jego dziele: Г.Г. Литаврин, *Кекавмен и его поучение*, [in:] К е к а у м е н, s. 13–131; А. Котловска, *Kekaumenos*, [in:] *Testimonia*, t. VI, s. 62–65.

¹³ Jan Geometres. Na jego temat: О. Юревич, *Historia literatury bizantyńskiej*. Zarys, Wrocław 1984, s. 209–212.

¹⁴ *Mowa pochwalna Focjusza Tesalskiego*. Na temat tego tekstu: Г. Цанкова-Петкова, *Laudatio Photii Thessalonicensis*, [in:] *FGHB*, t. V, s. 314–316.

¹⁵ *Żywot św. Nikona*. Anonimowy *Żywot św. Nikona*, bizantyńskiego mnicha z X w., według części uczonych powstał w XII w. (tak np. А. Ёовчев – *FGHB*, t. VII, София 1968, s. 147; П. Ангелов, *Цар...*, s. 261). Obiekcje co do tej datacji przedstawił F. Sullivan, wskazując na połowę wieku XI (*Żywot św. Nikona*, s. 2–7), jako na czas napisania tego dzieła. Na temat św. Nikona: A. Louth, *Greek East and Latin West. The Church AD 681–1071*, New York 2007, s. 260–262.

¹⁶ *Sygillion II Bazylego II*.

¹⁷ Jan Skylitzes, s. 328–330.

¹⁸ Jan Zonaras, s. 547–548.

¹⁹ Na temat zasad przekazywania władzy w Bułgarii patrz m.in.: Г.Г. Литаврин, *Принцип наследственности власти в Византии и в Болгарии*, [in:] *Славяне и их соседи*, t. I, Москва 1988, s. 31–33; Ъ. Андреев, *Йоан Екзарх и някои въпроси във връзка с наследяването на царската власт в средновековна България*, [in:] *Преславска Книжовна Школа*, t. I, *Изследвания и материали*, ed. М. Тихова, П. Димитров, София 1995, s. 308–316.

²⁰ Na ten temat pisał ostatnio Г.Н. Николов, *Смъртта на българския цар Борис II (969–971, † 978)*, [in:] *Изследвания в памет на проф. д-р Георги Бакалов (1943–2012)*, София 2017, s. 250–257.

ców. Roman jako kastrat nie mógł ubiegać się o władzę²¹. W tej sytuacji przywództwo przypadło braciom Komitopulom: Dawidowi, Mojżeszowi, Aaronowi i Samuelowi. Dwaj pierwsi zginęli z rąk wrogów, Aarona zaś wraz z rodziną miał uśmiercić sam Samuel i to z tego powodu, iż sprzyjał on Bizantyńczykom. Jest znamienne, że ani Jan Skylitzes, ani Jan Zonaras nie komentują tego, iż bratobójca został władcą całej Bułgarii. Nie przeszkadza im ani fakt przelania braterskiej krwi, ani – co szczególnie zastanawiające – to, że ofiarą Samuela był człowiek przychylny Bizantyńczykom.

W cesarstwie panowało przekonanie, że Samuel był prawowitym władcą Bułgarii. Najwyraźniej świadczy chyba o tym wzmianka u Michała Psellośa, który przy okazji opowieści o buncie Piotra Deljana²² napisał, że Bułgarzy wyłaniają swojego władcę *spośród członków królewskiego rodu*²³. Buntownik z tego właśnie powodu miał twierdzić, że pochodzi z rodu Samuela, który przewodził i panował nad całym narodem. Takie postrzeganie Samuela przez Bizantyńczyków jednoznacznie potwierdza Anna Komnena, określając go mianem *ostatniego przedstawiciela dynastii bułgarskiej*²⁴, którego jednym z poprzedników miał być *cesarz Bułgarów, Mokros*²⁵. Uczona cesarzowa popełnia w tym miejscu błąd. Bez względu na to, kim był wzmiankowany Mokros (być może Krum²⁶) Samuela nie można uznać za ostatniego przedstawiciela dynastii rządzącej w Bułgarii – po nim władzę sprawowali jeszcze Gabriel Radomir i Jan Władysław. Podkreśla się w nauce, że dziwić może ten brak orientacji u Anny Komneny, której ciotką była Katarzyna, córka Jana Władysława, ostatniego Komitopula na tronie bułgarskim. Podobnym brakiem precyzji w tej kwestii wykazywał się również Nicefor Bryennios mąż Anny, który, co prawda, konsekwentnie nazywał Samuela bazy-leusem Bułgarów²⁷, ale błędnie pisał, że miał on syna Trajana (Troianne), który w rzeczywistości był synem Jana Władysława, jedyne go pozostającego przy życiu potomka Aarona, brata Samuela. Nie ma tu znaczenia, czym spowodowane są

²¹ W Bizancjum eunuchowie nie mogli sprawować władzy cesarskiej (M.J. Leszka, *Uzurpacje w cesarstwie bizantyńskim w okresie od IV do połowy IX w.*, Łódź 1999, s. 15). Jan Skylitzes (s. 328–329) i idący za nim Jan Zonaras (s. 547–548), jak można sądzić z ich narracji, uważali, że takie ograniczenie funkcjonowało także w Bułgarii.

²² Na temat buntu Piotra Deljana patrz: A. Miltenova, M. Kajmakova, *The Uprising of Petăr Deljan (1040–1041) in a New Old Bulgarian Source*, BBg 8, 1996, s. 227–240.

²³ Michał Pselloś, IV, 40 (tłum. O. Jurewicz, s. 53).

²⁴ Anna Komnena, VII, 3, 4 (tłum. O. Jurewicz, t. II, s. 292–293).

²⁵ Anna Komnena, VII, 3, 4 (tłum. O. Jurewicz, t. II, s. 292).

²⁶ И. Дуйчев, *Същинското значение на името Мохрос у Анна Комнина*, [in:] i d e m, *Българското средновековие*, София 1972, s. 194sq; zobacz także: i d e m, *Une interpolation chez Anna Comnène Alex. XII*, 9, B 10, 1935, s. 107–115.

²⁷ Nicefor Bryennios, I, 2; III, 6.

te nieściskości w przekazie Anny i Nicefora. Istotne jest natomiast to, że oboje uznawali Samuela za cesarza Bułgarów.

Jak tytułowany był w źródłach Samuel²⁸? Już sam Bazyli II, jego wielki przeciwnik, używał pod jego adresem cesarskiego tytułu. Tak można odczytywać *passus*, znajdujący się w II sygillionie, brzmiący w następujący sposób: *przeto postanawiamy: wszystkie bułgarskie biskupstwa, które za bazyleusa Piotra i Samuela* [podkreśl. moje – M.J.L.] *posiadali [i którymi] zarządzali ówcześni arcybiskupi*²⁹. Jest charakterystyczne, że stosunkowo często w tekstach, powstałych w odleglejszych od epoki Samuela czasach, określany jest on mianem bazyleusa Bułgarów. W ten sposób pisali o nim cytowani wyżej dwunastowieczni autorzy: Nicefor Bryennios i Anna Komnena, jego żona³⁰. Jan Skylitzes nazywa Samuela *monarchos Boulgarias*³¹, Jan Zonaras używa terminu *eksarchontos Boulgaron*³², a autor *Kontynuacji Jerzego Mnicha* – *archegos* Bułgarów³³. Wyjątkowo przez Kekaumena władca określany jest mianem tyrana³⁴. Termin ten oznacza dla bizantyńskiego autora, jak można wnioskować, buntownika, uzurpatora. Najczęściej jednak Samuel występuje tylko pod własnym imieniem³⁵, co dobrze wpisuje się w tendencję widoczną w bizantyńskiej literaturze³⁶.

Jak z powyższego wynika, zauważalne jest w bizantyńskich źródłach uznanie władzy Samuela nad Bułgarami za legalną. Można jednak odnaleźć w nich myśl, że był on buntownikiem, który wystąpił przeciw Bizancjum. Zwrócił na to uwagę m.in. Jacek Bonarek³⁷. Myśl o Samuelu jako buntowniku można, jak sądzę, odszukać w porównaniu go – jak i innych bułgarskich władców – przez Annę Komnenę do Sedecjasza, króla Judy, który swoje rządy sprawował z woli Babilończyków i wystąpił przeciw nim. Został zresztą za to surowo przez nich ukarany (oślepiiony i uwięziony)³⁸, a stało się to z woli Boga. Według Anny Samuel, podobnie jak Sedecjasz, został ukarany przez Boga za to, że wystąpił prze-

²⁸ Szerzej na temat tytułowania władców bułgarskich w bizantyńskiej literaturze: M.J. Leszka, *Wizerunek władców pierwszego państwa bułgarskiego w bizantyńskich źródłach pisanych (VIII–pierwsza połowa XII w.)*, Łódź 2003, s. 19–20, 61–63, 76, 131–134.

²⁹ *II Sygillion Bazylego II*, s. 555–556 (tłum. A. Brzóstkowska – *Testimonia*, t. IV, s. 111).

³⁰ Nicefor Bryennios, I, 2; III, 6; Anna Komnena, VII, 3, 4.

³¹ Jan Skylitzes, s. 330; W *Kontynuacji Jana Skylitzesa* (s. 162) – *archegos*.

³² Jan Zonaras, s. 558.

³³ *Kontynuacja Jerzego Mnicha*, s. 155.

³⁴ Kekaumen, 73, s. 266 (τύραννος Βούλγαρος).

³⁵ Cf. П. Ангелов, *Цар...*, s. 261–262.

³⁶ M.J. Leszka, *Wizerunek...*, s. 19–20, 61–63, 76, 131–134.

³⁷ J. Bonarek, *Romajowie...*, s. 149.

³⁸ Jr 52, 3–11.

ciw Bizantyńczykom. Michał Glykas, idąc za przekazem Jana Skylitza i Jana Zonarasa – i w jakimś stopniu utrwalając wśród Bizantyńczyków ich poglądy – wspomina o Bułgarach, którzy na wieść o śmierci Jana Tzymiskesa zbuntowali się³⁹ – jak można mniemać – przeciw Bizantyńczykom, co rozpoczęło czas wojen i rozlewu krwi.

Bizantyńscy autorzy zastanawiali się, dlaczego Samuelowi udało się po przejęciu samodzielnej władzy nad Bułgarami rozszerzyć swój stan posiadania⁴⁰, znajdując dość proste wytłumaczenie, skądinąd chyba prawdziwe, że było to następstwem słabości cesarstwa, które w tym czasie stanowiło arenę walki o władzę między Bazylim II a arystokratycznymi rodami.

Trudno doszukać się w bizantyńskich źródłach oceny rządów Samuela. Być może za taką uznać należy stwierdzenie *Kontynuacji Jana Skylitza*, że Bazyl II po zdobyciu całej Bułgarii polecił, by Bułgarzy rządzeni byli *przez własnych archontów i zwyczaję, tak jak to było za Samuela* [podkreśl. moje – M.J.L.]⁴¹. Krok ten był obliczony na pozyskanie przychylności Bułgarów dla nowej władzy i można uznać go za wyraz uznania dla samego Samuela.

O tym, że państwo bułgarskie za panowania Samuela było zasobne, może świadczyć – przy pewnej dozie dobrej woli – informacja, że w twierdzy Setena Bizantyńczycy znaleźli magazyny, w których znajdowały się wielkie ilości zboża⁴².

Na nie najwyższe kompetencje Samuela jako władcy może wskazywać fakt podejmowania przez niego niewłaściwych decyzji personalnych. Tu jako przykład posłuży wydanie córki Mirosławy za Aszota, syna Taronitesa, stratego Tesaloniki, a przede wszystkim – powierzenie mu namiestnictwa w Draczu. Zięć szybko zdradził teścia przechodząc na bizantyńską stronę. Słusznie krok ten uznaje Jacek Bonarek za przejaw braku rozwagi u Samuela⁴³.

Dla równowagi można powiedzieć, że Samuel potrafił podejmować i właściwe decyzje w tego rodzaju kwestiach. Dowodem tej umiejętności może być powierzenie obrony Perniku Krakrasowi⁴⁴, którego Jan Skylitzes określa mianem męża wybitnego w sprawach wojny i który rzeczywiście skutecznie tą obroną

³⁹ Michał Glykas, s. 557; cf. przekaz Jana Skylitza (s. 256 i 328); komentarz: J. Bonarek, *Romajowie...*, s. 149, przyp. 277.

⁴⁰ Jan Zonaras, s. 548.

⁴¹ *Kontynuacja Skylitza*, s. 162 (tłum. A. Kotłowska – *Testimonia*, t. VI, s. 277). Cf. również *II Sygillion Bazylego II*, s. 557.

⁴² Jan Skylitzes, s. 356.

⁴³ J. Bonarek, *Romajowie...*, s. 155. Autor przytacza również inne przykłady zdrad w otoczeniu Samuela, odnotowanych przez Jana Skylitza.

⁴⁴ Jan Skylitzes, s. 347. Podstawowe informacje na temat Krakrasa: П. Павлов, *Кракра*, [in:] Й. Андреев, И. Лазаров, П. Павлов, *Кой кой е в средновековна България*, София 2012, s. 404–405.

pokierował. Dla ścisłości trzeba jednak dodać, że i Krakras, co prawda już po śmierci Samuela, przeszedł na stronę bizantyńską⁴⁵.

Można powiedzieć, że wyrazem związku Samuela z rządzonym przez niego ludem były okoliczności jego śmierci. Miała ona nastąpić po tym, jak zobaczył swoich wojów oślepionych z rozkazu Bazylego II. Bułgarski władca doznał wówczas wstrząsu, który doprowadził do udaru czy ataku serca, którego konsekwencją był jego zgon⁴⁶. Oto dobry monarcha, który przejmuje się losem swoich poddanych i nie może znieść ich cierpienia. Jest to oczywiście jedna z możliwych interpretacji tego wydarzenia.

2. Wódz

Nie jest chyba niczym zaskakującym, że Bizantyńczycy zwrócili szczególną uwagę na militarną aktywność Samuela. Z tytułu wieloletnich zmagających z cesarstwem, to ona wysuwała się dla nich na plan pierwszy. Bizantyńscy autorzy widzieli w Samuele człowieka niewątpliwie lubiącego się w wojaczce i znającego się na niej. Anonimowy autor *Żywota św. Nikona* określił go mianem niepokonanego i niedoścignionego w męstwie⁴⁷. Trzeba jednak zaznaczyć, że ta bardzo pozytywna charakterystyka bułgarskiego władcy (niewątpliwie mająca odzwierciedlenie w rzeczywistości) służyć miała, jak się wydaje, jedynie uwypukleniu zasług Bazylego II, który potrafił pokonać tak wybitnego wojownika⁴⁸. Bizantyńskiego władcę nazywa anonimowy autor najszcześniejszym spośród wszystkich cesarzy, podkreśla długość jego rządów i liczne zwycięstwa nad nieprzyjaciółmi, jako przykład pokonanego wroga wskazując właśnie Samuela. Ten ostatni nie dość, że został zwyciężony przez Bazylego, to jeszcze rządzony przez niego lud wykrwawił się i musiał uznać bizantyńską zwierzchność. Kekaumen odnosi do niego epitet *στρατηγικωτάτος Σαμουήλ* (znakomity wódz)⁴⁹. Określenie to można by uznać za

⁴⁵ Jan Skylitzes, s. 357. Cf. Г.Н. Николов, *Византийско коварство и българско предателство, 1015–1018*, КЧ 22, 2016, s. 79.

⁴⁶ Jan Skylitzes, s. 349; Jan Zonaras, s. 564; Michał Glykas, s. 578. Warto odnotować sugestię Petyra Angelowa (*Цар...*, s. 260), że oślepienie było karą za bunt. Nieodparcie nasuwa się w tym kontekście porównanie Samuela i innych bułgarskich władców z Sedecjaszem, oślepionym jako buntownik przez Babilończyków.

⁴⁷ *Żywot Nikona*, 43.

⁴⁸ П. Ангелов, *Цар...*, s. 261.

⁴⁹ Kekaumen, 19, s. 168 (tłum. A. Kotłowska – *Testimonia*, t. VI, s. 69). Określenie to G.G. Litawrin oddaje jako: *опытнейший в стратегии* (Kekaumen, s. 169).

wyraz docenienia Samuela i uznania jego wojskowych kompetencji, choć kontekst, w którym się pojawiło, pozwala – podobnie, jak w przypadku *Żywota św. Nikona* – na zachowanie dozy wątpliwości co do rzeczywistego stosunku bizantyńskiego autora do Samuela. Kekaumen wypowiada tę opinię być może po to, by podkreślić sukces Bazylego w bitwie pod Kleidion. Zwycięstwo nad silnym przeciwnikiem i wojskiem kierowanym przez wielkiego stratega, ma zupełnie inny wymiar niż pokonanie słabego i źle dowodzonego wroga.

Jan Skylitzes nazywa Samuela πολειμικός ανθρωπος (człowiek wojowniczy)⁵⁰. Określenie to z pewnością pozytywnego zabarwienia nie miało. Trzeba pamiętać bowiem, że pokój dla Bizantyńczyków-chrześcijan był jedną z naczelných wartości⁵¹. Samuel nie potrafił jej uszanować i –jak pisze Skylitzes – był człowiekiem *w żaden sposób nie umiejącym zachować pokoju*⁵². Taka postawa bułgarskiego władcy musiała budzić krytykę z jeszcze jednego, oczywistego powodu, a mianowicie z tego, że swe wojownicze zapędy Samuel realizował głównie w zmaganiach z Bizantyńczykami, braćmi w wierze. Przelewanie chrześcijańskiej krwi było wielkim grzechem i zasługiwało na potępienie. Tu warto może przypomnieć nadzieje na trwały pokój, jakie wiązali Bizantyńczycy z faktem przyjęcia przez Bułgarów chrześcijaństwa. Zostały one rozwiane przez Symeona Wielkiego, ale odżyły na pewien czas za panowania cara Piotra, jego syna⁵³.

W świetle powyższego nie musi specjalnie dziwić, że w źródłach bizantyńskich nie znajdziemy wielu bezpośrednich argumentów na rzecz potwierdzenia opinii o wyjątkowych kwalifikacjach dowódczych Samuela. Owszem odnosił on zwycięstwa w zmaganiach z armią cesarstwa, ale nie były one konsekwencją jego militarnego kunsztu, lecz błędów popełnionych przez samych Bizantyńczyków czy też ich zaangażowania na innych frontach. I tak, sukcesy odnoszone w okresie poprzedzającym bitwę w Bramie Trajana wynikały, zdaniem Jana Skylitzesa, z faktu, że *wojska rzymskie zajęte były walkami ze Sklerosem*⁵⁴ (chodzi

⁵⁰ Jan Skylitzes, s. 330.

⁵¹ Na temat rozumienia pokoju przez Bizantyńczyków: С.Н. Махалов, *Концепция мира в политической идеологии Византии первой половины X в.: Николай Мистик и Феодор Дафнопат*, [in:] *Византия и средневековый Крым*, Симферополь 1995, s. 19–31; J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World*, London 1999, s. 13–33; J. Chrysostomides, *Byzantine Concepts of War and Peace*, [in:] *War, Peace and World Orders in European History*, eds. A.V. Hartmann, B. Heuser, London–New York 2001, s. 91–101; P.M. Strässle, *Krieg und Frieden in Byzanz*, B 74, 2004, s. 110–129.

⁵² Jan Skylitzes, s. 330 (tłum. A. Kotłowska – *Testimonia*, t. VI, s. 193).

⁵³ M.J. Leszka, *Stracone złudzenia. Religijny kontekst stosunków bizantyńsko-bułgarskich w latach 863–927*, [in:] *Religijna mozaika Bałkanów*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno 2008, s. 32–39.

⁵⁴ Jan Skylitzes, s. 330 (tłum. A. Kotłowska – *Testimonia*, t. VI, s. 193, 195).

tu oczywiście o Bardasa Sklerosa, który próbował przejąć władzę w Bizancjum). Nie mogły one więc stawić skutecznego oporu Samuelowi, który *spustoszył całą Zachód: nie tylko Trację, Macedonię i okolice Tesaloniki, lecz także Tesalię, Helladę i Peloponez*⁵⁵. Podobnie rzecz się miała ze zdobyciem Adrianopola (1003 r.) w czasie, kiedy cesarz Bazyli oblegał Bdine (Widyń) i nie mógł skutecznie interweniować⁵⁶. Co więcej, Adrianopol został zdobyty w dzień świąteczny – Zaśnięcie Najświętszej Bogurodzicy (15 sierpnia). Czyn ten z pewnością z perspektywy Jan Skylitzesa, czy szerzej Bizantyńczyków, był godny potępienia. Choć nie formułują oni wprost takiego zarzutu, już samo podkreślenie, iż do zdobycia miasta doszło w święto, corocznie obchodzone, ma właśnie taki, oskarżycielski wymiar. Idąc dalej tym tropem można by rzec, że fakt podjęcia działań zbrojnych w dzień świąteczny stawia chrześcijańskość Bułgarów pod znakiem zapytania.

Z kolei zwycięstwo Samuela w bitwie w 986 r. w Bramie Trajana było, zdaniem Leona Diakona, uczestnika tego wydarzenia, konsekwencją pochopnej decyzji cesarza o wyruszeniu na Bułgarów bez należytego przygotowania, ale przede wszystkim – skutkiem *złego postępowania dowódców*, które doprowadziło do tego, że *armia popadła w gnuśność i powolność*⁵⁷. Na czym miało polegać to złe postępowanie wodzów – niestety Leon nie informuje. Mówi natomiast m.in. o niedoświadczeniu części żołnierzy, a mianowicie tych, którzy mieli obsługiwać maszyny i wieże oblężnicze. Zdaniem Jana Skylitzesa, niepowodzenie Bizantyńczyków było konsekwencją intrygi, którą uknuł Stefan, domestyk scholon, zwany Konstostefanem, który poinformował Bazylego II, że Leon Melissenos, którego ten pierwszy nienawidził, zamierza przejąć władzę cesarską i w tym celu udał się do Konstantynopola. Cesarz w tej sytuacji zrezygnował z walki z Samuelem i nakazał odwrót. Moment nieuporządkowanego wycofywania się wojsk wykorzystał Samuel, który we wrzawie uderzył na Bizantyńczyków i zmusił ich do ucieczki.

Bizantyńscy autorzy zarzucali Samuelowi tchórzostwo (np. przed bitwą w Bramie Trajana miał zająć wierzchołki okalających ją gór z obawy przed otwartym starciem i walką wręcz⁵⁸), brak przezorności i beztroskę. O tych ostatnich świadczyć mogą choćby następujące przykłady. I tak, w przededniu bitwy nad rzeką Sperchejos (997 r.) źle ocenił sytuację, sądząc, że z powodu podniesienia poziomu jej wód, będącego konsekwencją ulewnych deszczów, Bizantyńczycy nie będą w stanie podjąć działań przeciw Bułgarom i przeprawić się na drugi

⁵⁵ Jan Skylitzes, s. 330 (tłum. A. Kotłowska – *Testimonia*, t. VI, s. 195).

⁵⁶ Jan Skylitzes, s. 346; cf. Jan Zonaras, s. 560. Ze współczesnego punktu widzenia takie działanie Samuela uznać z pewnością należy za przejaw jego umiejętności jako wodza i czynić mu z tego zarzutu nie można.

⁵⁷ Leon Diakon, X, 8 (tłum. A. Brzóstkowska – *Testimonia*, t. V, s. 157).

⁵⁸ Jan Skylitzes, s. 331; Jan Zonaras, s. 549.

brzeg. Nicefor Uranos znalazł jednak bród, nocą przekroczył rzekę i zaatakował pogrążonych we śnie Bułgarów. Wielu z nich zginęło. Samuel i jego syn uratowali się, ponieważ udawali martwych⁵⁹. Tego rodzaju zachowania nie da się raczej określić mianem chlubnego. Podobnie rzecz się miała w bitwie nad Aksjos/Wardarem (1004 r.), kiedy to Samuel znów nie zachował ostrożności uważając, że rzeka, która właśnie wylała, stanowi przeszkodę nie do przejścia. Wojska cesarskie i tym razem znalazły bród i niespodziewanie zaatakowały Bułgarów. *Samuel przerażony niespodziewanym atakiem, uciekł nie oglądając się za siebie*⁶⁰. Wątek braku odwagi do stawania w otwartym polu przeciw Bizantyńczykom pojawia się także w szeregu innych relacji: choćby Michał Attaleiates pisze, że Samuel zbiegł w panice spod Kleidion⁶¹. Niechęć do toczenia walk w otwartym polu połączony był ze skłonnością do stosowania podstępów.

Samuela charakteryzowała pycha. To ona ośmieliła go do najazdu i spustoszenia Tesalii, Attyki, Peloponezu. Była ona konsekwencją zabicia duksa Grzegorza Taronitesa i pojmania jego syna Aszota⁶². Bezpośrednio o chępliwość, pychę/wyniosłość (*ἀλαζονεία*), a także zuchwałość/ bezczelność (*ἰσχύς*) oskarża Samuela autor *Kontynuacji Jerzego Mnicha*⁶³.

Samuel był również okrutny. Jako potwierdzenie tej konstatacji należy wskazać brutalne pustoszenie bizantyńskich ziem⁶⁴ i zagłodzenie mieszkańców Lari-sy, których brak żywności doprowadził nawet do kanibalizmu⁶⁵.

Brak odwagi, podstępność, a przede wszystkim okrucieństwo wpisują się w zakorzenioną w bizantyńskiej literaturze tendencję ukazywania Bułgarów i ich władców, nawet długo po chrystianizacji, jako barbarzyńców. Tak np. barbarzyńcą nazywają Samuela autor *Kontynuacji Jerzego Mnicha*⁶⁶ i Jan Zonaras⁶⁷. Do kliszy Bułgara-barbarzyńcy nawiązuje też Jan Geometres, który przyrównuje Samuela do mitycznego Tyfona – pół człowieka, pół zwierzęcia, który śmiał wystąpić przeciw bogom Olimpu⁶⁸. Jeśli Tyfon walczył z bogami, to Samuel – z Bogiem chrześcijan i z Bizantyńczykami, wiernym mu ludem. W tej sytuacji nie

⁵⁹ Jan Skylitzes, s. 342; Jan Zonaras, s. 558–559.

⁶⁰ Jan Skylitzes, s. 347 (tłum. A. Kotłowska – *Testimonia*, t. VI, s. 207); Jan Zonaras, s. 560.

⁶¹ Michał Attaleiates, 29, 2.

⁶² Jan Skylitzes, s. 341.

⁶³ *Kontynuacja Jerzego Mnicha*, s. 155.

⁶⁴ *Mowa pochwalna Focjusza Tesalskiego*, s. 315. Wszyscy byli okrutnie zabierani w niewolę, bezlitośnie mordowani mieczem i czynieni niewolnikami.

⁶⁵ Kekaumen, 73, s. 268.

⁶⁶ *Kontynuacja Jerzego Mnicha*, s. 157.

⁶⁷ Jan Zonaras, s. 548.

⁶⁸ Jan Geometres, s. 320.

dziwi przekonanie tych ostatnich, iż Bóg był z nimi w sojuszu w walce z Bułgarami⁶⁹. W sposób jednoznaczny myśl ta znalazła odzwierciedlenie w *II Sygillionie Bazylego II*, w którym czytamy:

Ponieważ nie bez krwi i potu oraz z wieloletnią męką i w sojuszu z Bogiem ten kraj został nam подарowany przez Boga, którego życzliwość wyraźnie nam sprzyjała i to, co było podzielone⁷⁰ zespoliła w jedno, aby pod jednym jarzmem znalazły się dobrze ustanowione przez panujących przed nami granice i rozporządzenia, które w niczym nie zostały naruszone⁷¹.

O słabości charakteru Samuela mogą świadczyć, przedstawione już wyżej, okoliczności jego śmierci. Nie był on w stanie mężnie i z godnością, jak przystało wodzowi i wojownikowi, znieść tego, co stało się udziałem jego żołnierzy w wyniku klęski pod Kleidion. Choć nie jest wykluczone, że taki zamiysł towarzyszył Janowi Skylitzesowi czy Janowi Zonarasowi, którzy przedstawiają tę sytuację, to brak komentarza z ich strony pozwala na inne interpretacje, choćby na taką, jaka została wskazana przeze mnie wyżej.

Jan Skylitzes zamieszcza ocenę fizyczności i intelektu Samuela⁷². Czyni to jednak w sposób niezbyt czytelny zarówno dla współczesnego czytelnika, jak i dla swoich współczesnych, biorąc jako punkt odniesienia Gabriela Radomira, syna naszego bohatera. O ile Samuel miał ustępować synowi pod względem walorów fizycznych⁷³, o tyle zdecydowanie przewyższał go intelektualnie (otwartym pozostaje pytanie o poziom intelektu Gabriela Radomira).

⁶⁹ O Bułgarach, walczących z Bazyliem, jako barbarzyńcach pisze Konstantyn Manasses, 5895, 5908. Na temat Konstantyna Manassesego ostatnio: L. Neville, *Guide...*, s. 200–204; *The Chronicle of Constantine Manasses*, ed., transl. L. Yuretich, Liverpool 2018, s. 1–3. Odnosić należy, że Konstantyn Manasses nie wzmiankuje imienia Samuela w passusie poświęconym walkom cesarza Bazylego II z Bułgarami.

⁷⁰ Być może należałoby się doszukiwać tutaj odniesienia do idei odzyskania bizantyńskich ziem, na których przecież powstało bułgarskie państwo. Pamięć o tym obecna jest w bizantyńskiej literaturze.

⁷¹ *II Sygillion Bazylego II*, s. 556 (tłum. A. Brzostkowska – *Testimonia*, t. IV, s. 111–112).

⁷² Jan Skylitzes, s. 349: ῥώμῃ μὲν καὶ ἰσχύϊ τοῦ πατρὸς ὑπερέχων φρονήσει, δὲ καὶ διανοίᾳ πολλῷ λειπόμενος. Cf. Michał Glykas, s. 578. Na temat tego passusu w dziele Jana Skylitza patrz interesujące uwagi poczynione przez P. Angelowa (*България и българите в представите на византийците*, София 1999, s. 207) i J. Bonarka (*Romaowie...*, s. 152).

⁷³ Warto zauważyć, że część uczonych przyjmuje, że szczątki Samuela, z którym porównywany jest Gabriel, zostały odkryte w kościele św. Achillesa w Prespie przez prof. Nikolasa C. Moutzopoulosa (N.C. Moutzopoulos, *Le tombeau du tsar Samuil dans basilique, de Saint Achille à Prespa*, EB 20.3, 1984, s. 114–126; idem, *Базилката "Свети Ахилий" в Преспа. Един исторически паметник – светиня*, Пловдив 2007). Car miał być średniego wzrostu (Г.Н. Николов, *Български...*, s. 62–63; П. Павлов, *Векът...*, s. 159).

Kończąc powyższe rozważania, chciałbym stwierdzić, że na obraz Samuela w bizantyńskich tekstach końca X–XII w. rzutuje z jednej strony tendencja generalnie w nich obecna do pomniejszania sukcesów wrogów, poprzez wskazywanie, że ich powody leżały po stronie cesarstwa, z drugiej zaś – fakt, wpływający na późniejsze źródła, że Bułgarzy stali się poddanymi konstantynopolińskiego władcy i część z nich weszła do elity bizantyńskiego społeczeństwa, niekiedy łącząc się z nią więzami rodzinnymi. W tej sytuacji lepiej było być związanym ze *słynnym Samuelem*⁷⁴, noszącym cesarską godność niż z Samuelem-barbarzyńcą.

⁷⁴ Michal Psellos, IV, 40 (tłum. O. Jurewicz, s. 53).